ÇAR RUSİYASININ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDAKI MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK SİYASƏTİNDƏ UDİNLƏR (XIX ƏSRİN I YARISI)

İradə Əliyeva
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
t.ü.f.d., dosent, aliyevairada72@gmail.com

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, çar Rusiyası, müstəmləkəçilik siyasəti, xristianlıq, kilsə, Vartaşen

Məqalədə XIX əsrin birinci yarısında udinlərin mənəvi irsinin ermənilər tərəfindən mənimsəmək cəhdləri araşdırılmış və bu, Rusiyanın dini siyasətinin kontekstində verilmişdir. Həmin dövrün sənədlərinə əsasən udinlərin arasında pravoslavlığın yayılması Şəki xanı ilə yaxşı münasibətlərdə olmuş İraklinin zamanında onun tərəfindən göndərilmiş gürcü keşişləri tərəfindən həyata keşirildiyi bildirilir. Lakin Şəki xanı ilə İrakli arasında münasibətlərin pozulmasından sonra pravoslav udinlərin bir hissəsi islama qayıtmış, bir hissəsi də Məmməd Həsən xanın zamanında Şəki vilayətinə köçürülmüş ermənilərin təzyiqləri nəticəsində erməni qriqoryan ruhanilərinin təsiri altına düşüdüyü o dövrün mənbələrindən aydın olur.

Çarizmin Qafqaz komandanlığı və yerlərdəki ruhani rəhbərliyin udinlərə münasibətdəki siyasəti özünün müstəmləkəçi mahiyyəti ilə seçilirdi. Ermənilərin əməllərini müdafiə etməklə rus hakimiyyəti öz məqsədlərinə nail olmaq siyasəti yeridirdi. Şəki əyalətinə köçürülmüş ermənilərin udinlərin yaratdıqları maddi-mədəni irsə olan əsassız iddiasını bəhanə gətirən rus hakimiyyəti yerli əhalinin müqəddəs hesab etdiyi, qurbanlar kəsdiyi qədim alban məbədi olan müqəddəs Faddey kilsəsini onların əllərindən almağa çalışırdı.

УДИНЫ В КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ ЦАРСКОЙ РОССИИ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ (I ПОЛОВИНА XIX ВЕКА)

Ирада Алиева

Ключевые слова: Северный Азербайджан, царская Россия, колониальная политика, христианство, церковь, Варташен

В статье исследуются попытки армян ассимилировать духовное наследие удинов в первой половине XIX века в контексте религиозной политики России. Согласно документам того периода, распространение Православия среди удинов осуществляли грузинские священники, которых послал Ираклий, имевший хорошие отношения с Шекинским ханом. Однако после разрыва отношений между Шекинским ханом и Ираклием из источников того времени ясно, что некоторые православные удины вернулись к исламу, а некоторые испытали влияние армянского григорианского духовенства в результате давления со стороны армян, переехавших в Шекинскую провинцию во время Правление Мамед Хасан хана.

Политика царского кавказского командования и местного духовенства по отношению к удинам отличалась колониальным характером. Защищая действия армян, российское правительство проводило политику достижения своих целей. Под предлогом депортации армян в Шекинский уезд материального и культурного наследия, созданного удинами, российское правительство пыталось отобрать церковь Святого Фаддея, древний албанский храм, который местные жители считали священным и приносили в жертву.

UDINS IN THE COLONIAL POLICY OF TSARIST RUSSIA IN NORTHERN AZERBAIJAN (I HALF OF THE XIX CENTURY)

Irada Aliyeva

Key words: Northern Azerbaijan, Tsarist Russia, colonial politics, Christianity, church, Vartashen

The article examines the attempts of Armenians to assimilate the spiritual heritage of the Udins in the first half of the XIX century in the context of religious policy in Russia. According to the documents of that period, the spread of Orthodoxy among the Udins was carried out by Georgian priests who were sent by Heraclius, who had good relations with Shekin. However, after the rupture of relations between Shekinski Khan and Irakliem from the sources of that time it is clear that some Orthodox Udins returned to Islam, and some experienced the influence of the Armenian Grigorian military clergy on the reign of Shekin.

The policy of the tsarist Caucasian command and local clergy in relation to the Udins was of a colonial character. Defending the Armenian cause, the Russian government pursued a policy of achieving its goals. Under the pretext of the deportation of Armenians in the Shekinsky district of material and

cultural heritage, created by the Udins, the Russian government tried to take away the church of St. Faddea, an ancient Albanian temple, which the local inhabitants believed to be sacred.

***

Giriş. Azərbaycanın şimal-qərbində Qafqazın ən qədim xalqlarından olan udinlər yaşayır. Bu xalq, zəngin tarixi keçmişini özündə hifz edən ənənələrini qoruyaraq nəsildən-nəslə ötürüb günümüzə kimi saxlamışdır. Çar Rusiyası tərəfindən XIX əsrin əvəvllərində alban kilsəsinin erməni qriqorian kilsəsinin tabeliyinə verilməsi ermənilərə alban-udin irsinə sahib çıxmaq üçün əlverişli imkan yaradır. Lakin udinlər ana dilini, mədəniyyətini və inancını qorumaq naminə itaətdən imtina edərək kilsədə deyil, evdə ibadət etməyi üstün tuturlar. Məqalədə XIX əsrin birinci yarısında udinlərin mənəvi irsinin ermənilər tərəfindən mənimsəmək cəhdləri araşdırılmış və bu, Rusiyanın dini siyasətinin kontekstində verilmişdir

XIX əsrdə çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda apardığı zorakı xristianlaşdırma, pravoslavlaşdırma siyasətinin əsas obyektlərindən biri də Qafqaz Albaniyasının qədim etnoslarından olan udinlər olmuşdur. Həmin dövrün sənədlərində udinlər arasında pravoslavlığın yayılmasını Şəki xanı ilə yaxşı münasibətlərdə olmuş İraklinin zamanında onun tərəfindən göndərilmiş gürcü keşişləri tərəfindən həyata keşirildiyi bildirilir. Lakin Şəki xanı ilə İrakli arasında münasibətlərin pozulmasından sonra pravoslav udinlərin bir hissəsi islama qayıtmış, bir hissəsi də Məmməd Həsən xanın zamanında Şəki vilayətinə köçürülmüş ermənilərin təzyiqləri nəticəsində erməni qriqoryan ruhanilərinin təsiri altına düşür [1, s. 3-5].

1824-cü ilə dair kameral siyahıyaalınmasında Şəki əyalətinin Vartaşen (indiki Oğuz rayonunun ərazisi – İ.Ə), Nic və Cəlut kəndlərində udinlərin yaşadığı qeyd olunur. Burada Vartaşen kəndinin 3203 nəfərlik əhalisinin 282 nəfərin müsəlmanlar, 1067 nəfərin qriqoryan, 706 nəfərinprovoslav udinlər,1148 nəfərin isə yəhudilər, Cəlut kəndinin 1048 nəfərlik əhalisinin 218 nəfərinmüsəlmanlar,830 nəfərin isə qriqoryan udinlər, Nic kəndindəki 1997 nəfərdən341 nəfərinmüsəlmanlar,1656 nəfərinqriqoryan udinlərolduğu göstərilir[5, v. 1-22].

Udinlər hələ Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının gedişində pravoslavlaşdırmaya məruz qalmışdılar. Bu barədə general-leytenant Velyaminovun Gürcüstan ekzarxı, mitropolit Feofilakta yazıdğı 16 noyabr 1819-cu il tarixli məktubunda qeyd olunur: "Bir qədər əvvəl Rusiyaya birləşdirilmiş Şəki əyalətində idarəçiliyin təşkil olunması məqsədilə göndərilmiş general-mayor Axverdov və Nogilyovski bildirirlər ki, Şəki əyalətində 150-si xristian olmaqla 400-ə qədər evin olduğu Vartaşen kəndi var. Şəki hakimi ilə yaxşı

münasibətlərdə olmuş çar İraklinin zamanında bura gürcü keşişləri göndərilirdilər. Lakin sonralar burada Rusiya hakimiyyətinin bərqərar edilməsi ilə gürcü keşişlərin göndərilməsi dayandırılır və pravoslav keşişləri olmadığına görə bura erməni keşişləri ayaq açır. Bu kəndin bütün əhalisi tatar (türk), gürcü və erməni dillərindən fərqli olan dildə danışırlar və özlərini vaxtı ilə dağıdılmış Bərdədən köçmüş udinlər adlandırırlar. Lakin nə zaman köçmələri və onda hansı dinə etiqad etdiklərini deyə bilmirlər. Güman etmək olar ki, ilk əvvəl onlar pravoslav dininə etiqad etmişlər, lakin vaxt keçdikcə, dəyişən zamanın təsiri ilə onların bir hissəsi erməni qriqoryan dinini, digər hissəsi yəhudi, bir qismi də bir qədər əvvəl müsəlmanlığı qəbul etmişdir. İndi həmin kənddə pravoslav dininə etiqad edən 150, erməni qriqoryan dininə 100, yəhudi dininə 100, müsəlmanlığa etiqad edən 50 ailə var. Pravoslav olanlar bu dinin ehkamlarını çox zəif bilirlər, ona görə də bura gürcü keşişin göndərilməsini xahiş edirlər və bildirirlər ki, keşişin və kilsənin saxlanması üçün onların müəyyən olunmuş vergiləri var. Bütün bunları sizin nəzərinizə çatdıraraq xahiş edirəm ki, buraya bir keşiş göndərəsiniz və yaxşı olar ki, o keşiş müəyyən qədər də tatar (türk – İ.Ə.) və erməni dillərini bilsin, çünki udinlərin demək olar ki, hamısı bu dilləri başa düşür və bilir." [12, s. 397]

Bu məktubdan sonra Gürcüstan ekzarxı tərəfindən protoierey İosif Tsinamzqvar udinlərin pravoslav dinini qəbul etmək arzusunda olub-olmadıqlarını müəyyən etmək üçün Vartaşenə göndərilir. Ekzarx eyni zamanda 1. Protoierey Tsinamzqvarova yardım məqsədilə gürcü keşişi və priçetnikini tapıb, dini ayinlərin icrası üçün zəruri olan gürcü dilində kitablarla Vartaşenə göndərmək; 2. Vartaşen kəndində kilsə tikilənə qədər dini ayinlərin yerinə yetirilməsi məqsədilə ibadətgahın təşkil olunması üçün zəruri avandanlığı və mələk Mixailin obrazını göndərmək; 3. Kənddə tikiləcək Müqəddəs Aleksandr Nevski adına kilsənin planını göndərmək; 4. Protoierey Tsinamzqvarovu kilsənin tikintisi üçün toplanacaq könüllü ianələrin qeydiyyatının aparılması məqsədilə qeydiyyat kitabı ilə təmin etmək barədə də göstəriş verir [14, s. 401].

Gürcüstan ekzarxının göstərişinə əsasən Vartaşenə gələn protoierey Tsinamzqvarov bu səfərin nəticələri barədə hazırladığı məruzədə göstərirdi ki, Şəki xanlığındakı Vartaşen kəndinin əhalisimüsəlman, erməni, yəhudi və pravoslavlıqdan uzaq düşənlər olmaqla 500 evdən ibarətdir. Pravoslavlıqdan uzaq düşən 130 ailə onlarda gürcü keşişinin olmaması səbəbindən erməni keşişlərinin, 10 ailə isə müsəlman axundlarının idarəsindədir. Həmin kəndin və ətrafdakı üç kəndin əhalisi yerli əhalinin dediyinə görə onlara məlum olmayan səbəblərdən vaxtı ilə dağılmış Bərdədən köçmüşlər. İraklinin zamanında udinlərdə gürcü keşişi olmuşdur. Lakin sonralar baş vermiş müxtəlif dəyişikliklər səbəbindən onlar pastırsız qalmış, nəticədə bəziləri erməni qriqoryan, bəziləri isə müsəlman dinini qəbul etmişlər. Protoierey qeyd edir ki, onunudinlərin əvvəlki kimi pravoslav dininə dönmək arzusunda olub

olmadıqlarını öyrənmək məsdəqilə Rusiya hökuməti tərəfindən göndərildiyini elan etməsindən sonra erməni keşişlərin və müsəlman axundların idarəsindəolan həmin 130 ailə pravoslavlığı qəbul etmək arzularını bildirmiş və onları xaç suyuna çəkmişdir.

O, özü ilə götürdüyü səhra kilsəsiniquraraq bu kənddə dini ibadətihəyata keçirmiş, onlara xristianlığın zəruri şərtlərini təbliğ etməyə başlamış, 12 cütü xristian qaydası ilə evləndirmiş, 4 körpəni və Baba Oğuz oğlu adlı 20 yaşlı türkü xaç suyuna çəkmiş (xaç suyuna çəkildikdən sonra onun adı dəyişdirilərək Dmitri adlandırıb – İ.Ə.), 2 ölünü dəfn etmişdi.

Protoierey Tsinamzqvarov bu səfərin nəticəsi olaraq Gürcüstan ekzarxına yazdığı məktubunda guya ki, udinlərin 1. Udinlərə Vartaşen kəndində Müqəddəs Aleksandr Nevski adına kilsənin tikilməsinə icazənin verilməsini, bu məqsədlə bütün xərcləri öz öhdələrinə götürməklə, kilsənin planını, ruslardan bir daşyonan, iki kərpickəsən, iki dülgər, iki taxta kəsən göndərilməsini (onların əmək haqqını ödəməyi və ərzaqla təmin etməyi kənd əhalisi öz üzərinə götürməklə – İ.Ə.);

2. Kilsənin tikintisi başa çatana kimi onların digər təchizat tələblərdən azad edilməsini;

3. Kilsənin tikintisinə icazənin verilməsi ilə Vartaşendə prixod məktəbinin açılması üçün rus və gürcü olmaqla iki müəllimin göndərilməsini və məktəbin kitab və s. kimi zəruri ləvazimatlarla təmin olunmasını;

4. Protoierey Tsinamzqvarova kömək məqsədilə gürcü keşişinin, iki, heç olmasa bir priçetnikin göndərilməsini, onların dini ayinlərin icrası üçün zəruri olan gürcü dilində kitablarla təmin edilməsini (protoierey qeyd edirdi ki, onların udin dilində danışmalarına baxmayaraq dini ayinlərin gürcü dilində icra edilməsini istəyirlər);

5. Ailəbaşına bir ədəd müqəddəs mələyin obrazının verilməsini;

6. Kilsənin tikintisi məqsədiləxristianlardan könüllü sədəqələrin toplanması üçün qeydiyyat kitablarının göndərilməsini xahiş etdiklərini bildirirdi.

Protoiereyin yazdığına görə bu kənddə ruhanilərin, keşişlərin saxlanması üçün yerli əhalinin qədimdən gələn adət və ənənələrinə əsaslananbir sıra vergiləri vardır: 1. Ailə başına bir stil təmiz ipək. Pula çevirdikdə bir stil ipək 60 gümüş qəpik olmaqla, 130 ailə hesabı ilə ildə 78 rubl edir. 2. Hər ailə bir litr təmiz sarançin darısı. Litri 20 qəpikdən olmaqla 130 litr 26 rubl edir. 3. Ailə başına 2 litr buğda. Litri 10 qəpikdən olmaqla 260 litr 26 rubl edir. 4. Bundan başqa qədim adətlərə görə hər ailə ildə bir qoyunu qurban kəsməlidir ki, onun da ətinin bir hissəsi və dərisi məbədin xidmətçilərinin saxlanması üçün ayrılır.Bunu da pula çevirdikdə təxminən 15 gümüş rubl edir.

Protoierey tərəfindən Vartaşendə əhalinin zəruri dini ayinlərinin icrası üçün adambaşına xaç suyuna çəkməyə görə (vəftiz) 20 gümüş qəpik, dəfnə görə

50, evlilik üçün 50, müqəddəs pasxa zamanı xaçla gəzmək 10 qəpik, günahların bağışlanması (**obediyu**) üçün 10 qəpik alınırdı. Bundan əlavə epifaniya (**kreşeniye**) zamanı evləri bir-bir gəzib paklandırma mərasimi həyata keçirilməklə buna görə ailə başına 10 qəpik müəyyən olunmuşdu. Protoierey hesab edirdi ki, bu pulla kənddə kilsənin tikintisini və bu kilsədəki keşişlərin saxlanmasını həyata keçirmək olar [16, s. 401].

Lakin bir il sonra protoierey Tsinamzqvarov Gürcüstan ekzarxına məktubunda göstərirdi ki, onun və köməkçisi, keşiş Onufrinin bu kəndə gəlişindən sonra keçən bir ildən artıq müddətdə əhalidən nəzərdə tutulan vəsaitin heç yarısını da ala bilməmişdir. Protoierey bildirirdi ki, o, kilsə xadimləri üçün ərzaq tələb etməklə udinləri pravoslavlıqdan soyutmaq istəmir.Ona görə də o, kənddəki pravoslav ruhanilərinin saxlanması üçün burada pristav olmuş podporuçik Şaribeqov üçün müəyyən olunmuş vəsait qədər məqbləğin, əgər bu mümkün olmazsa, heç olmasa onun yarısı qədər vəsaitin ayrılması barədə yerli rəhbərlik qarşısında məsələ qaldırmağı ekzarxdan xahiş edirdi [3, s. 406-407].

Həmin vaxtı Vartaşen kəndində kilsə tikilməsi məsələsi bölgədəki pravoslav hakimiyyətin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri idi. Gürcüstan ekzarxı mitropolit Feofilakt general-leytenant Velyaminova yazdığı 6 fevral 1820-ci il tarixli məktubunda bildirirdi ki, guya ki, udinlər Vartaşen kəndində müqəddəs Aleksandr Nevski adına kilsə tikməyə icazənin verilməsini xahiş edirlər və bu zaman bütün xərcləri öz öhdələrinə götürürlər. Ekzarx məktubunda eyni zamanda bildirirdi ki, kənd əhalisi tikiləcək kilsənin planını, kilsəni tikəcək ustaların əmək haqqını ödəməyi və ərzaqla təmin etməyi öz öhdələrinə götürməklə, ruslardan bir daşyonan, iki kərpickəsən, iki dülgər, iki taxta kəsən göndərməyi xahiş edirlər [14, s. 401]. Vartaşen kəndində kilsə tikintisi poruçik İvan Kurqanova həvalə olunmuşdu[2, v. 1 arxa].

Tsinamzqvarov Protoiereyin onun başlıca çətinliyinin pul vəsaiti ilə deyil kilsə tikintisi üçün lazım olan işçi qüvvəsi ilə bağlı olduğunu da deməsi Vartaşen udinlərinin heç də ruhani rəhbərliyinin əvvəlki məktublarında göstərildiyi kimi hamılıqla kənddə kilsə tikilməsinin, pravoslavlığa dönməyin tərəfdarı olması iddiasının yanlış olduğunu deməyə əsas verir [3, s. 406-407]. Çünki cəmi bir il sonra protoierey İosif Tsinamzqvarov Gürcüstan ekzarxı mitropolit Feofilakta göndərdiyi məktubunda Vartaşen kəndində kilsənin tikintisi məqsədilə hərbi-mülki rəhbərlik tərəfindən 2 taxta kəsənin, daş kəsən, kərpic kəsən və dülgərin ayrılması barədə 42-ci yeger alayına göstərişin verilməsinə baxmayaraq hələlik onların heç birinin onun yanıma gəlmədiyini bildirirdi.

Bu problemlə bağlı ilkin qaynaqların verdiyi məlumatlardan bəlli olur ki, bəhs olunan dövrdə bu diyara köçürülmüş gəlmə ermənilərin yerli udinlərin əcdadları tərəfindən yaradılmış xristianlıq irsinə sahib çıxmaq cəhdləri olmuş və

onların bu əməlləri bölgənin rəhbərliyində təmsil olunanermənilərtərəfindən də ciddi-cəhdlə müdafiə olunurdu. Bu barədə Vartaşendən Gürcüstan ekzarxına göndərilmiş məktubda göstərirdi ki, udinlərmüqəddəs apostol Faddeyin şərəfinə Vartaşenin yaxınlığındakı Bum kəndində tikilmiş,hündürlüyü 12 arşın, uzunluğu çoldən-çölə 12 arşın, eni isə 8 arşın olan kilsənin ermənilər tərəfindən haqsız yerə onların əllərindən alındığını iddia edirlər. Əfsanəyə görə Faddey xristian dinini təbliğ etdiyinə görə bütpərəstlər tərəfindən məhz həmin kilsənin tikildiyi yerdə öldürülmüşdür. Gürcüstan ekzarxının göstərişinə əsasən 42-ci Yeger alayının podporuçiki Aleksandr Toritsin ilə bir yerdə bu kilsəyə baxış keçirmiş protoiereyTsinamzqvarovun sözlərinə görə orada pravoslav kilsəsinin nümunəsində qurulmuş taxtın və qurbangahın olması onu deməyə əsas verir ki, bu kilsə ermənilərin iddia etdikləri kimi onlar tərəfindən deyil, qədim pravoslav əhali tərəfindən tikilmişdir [3, s. 406-407; 17, s. 413-414]. Bu da həmin kilsənin yerli xristian əhalisinə mənsub olduğunu deməyə əsas verir.

Yerli hakimiyyət orqanlarında çalışan ermənilər də erməni ruhanilərinin bu yalanının əsaslandırılması üçün çalışırdılar. Nuxa komendantının general-mayor Mədətova yazdığı 6 may 1821-ci il tarixli məktubunda Vartaşenin yaxınlığındakı müqəddəs Faddey kilsəsinin Faddeyin Bum kəndinin qədim sakinləri tərəfindən şəhid edilməsindən sonra şagirdi Yegişe Arakel tərəfindən tikildiyi göstərilirdi. Bu yer həmişə yerli türklər və qonşu Dağıstan xalqları üçün müqəddəs hesab olunmuş və onlar hər il müqəddəs həftənin ikinci günü ora gəlib qurbanlar kəsmişlər... Onun yazdığına görə guya ki, 300 il bundan əvvəl öz ruhaniləri ilə bu yerlərə gələn ermənilər pravoslav məbədlərin dağıntılarını bərpa etmişlər. Üç il bundan əvvəl isə Vartaşenin Arakel adında erməni sakini buradakı kilsənin əsasını qoymuş, müqəddəs Yeqişe Arakelin şərəfinə qədim məbədin dağıntılarının yerində kilsəni tikməyə başlamış, bir qədər əvvəl onun tikintisini başa çatdırmışdır. Beş ay bundan əvvəl erməni arxiyepiskopu Karapet tərəfindən bu kilsəyə xeyir-dua verilmiş və burada ibadət erməni keşişləri tərəfindən həyata keçirilir [17, s. 413-414].

General-leytenant Velyaminov tərəfindən udinlərin müqəddəs Faddey kilsəsinə olan iddialarının nə dərəcədə əsaslı olmasının yoxlanılması mənşəcə erməni olan general-mayor, knyaz Mədətova həvalə olunur. Bu yoxlamanın nəticəsində hazırlanmış məruzəyə əsaslanan general-leytenant Velyaminov Gürcüstan ekzarxı, mitropolit Feofilakta məktubunda yazırdı ki, general-mayor, knyaz Mədətov tərəfindən aparılmış təhqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Vartaşenin yaxınlığındakı müqəddəs Faddey kilsəsi Faddeyin Bum kəndinin qədim sakinləri tərəfindən şəhid edilməsindən sonra onun şagirdi Yegişe Arakel tərəfindən bərpa edilmişdir. Bu ibadətgaha müsəlmanların əli dəyməmiş, lakin zaman onu yararsız vəziyyətə gətirmiş və 300 il bundan əvvəl öz ruhaniləri ilə bu yerlərə gələn ermənilər pravoslav məbədlərinin dağıntılarını bərpa etmişlər. Üç il bundan əvvəl Vartaşenin Arakel adında erməni sakini buradakı ilkin

kilsənin əsasını qoymuş müqəddəs Yeqişe Arakelin şərəfinə qədim məbədin dağıntılarının yerində kilsəni tikməyə başlamış, bir qədər əvvəl onun tikintisini başa çatdırmışdır.Bu səbəbdən də hesab edirəm ki, udinlərin bu tələbi təmin edilə bilməz [13, s. 448].

Hakimiyyət orqanlarındakı havadarlarına arxalanan erməni ruhanilər udinlərin öz dini ayinlərini sərbəst şəkildə yerinə yetirmələrinə imkan vermir, onlara təzyiqlər edirdilər. Protoierey Tsinamzqvar ekzarxa yazdığı məktubunda göstərirdi ki, Nuxa vilayətində olan ermənilər udinlərin ümumiyyətlə pravoslavlığı qəbul etməsinə, pravoslav udinlərin dini etiqadlarını yerinə yetirmələrinə maneçilik törədir, onlara erməni-qriqoryan dinini qəbul etdirməyə çalışırlar [4, s. 408].

Gürcüstan ekzarxlığı tərəfindən pravoslavlığın yayılması məqsədilə Vartaşen kəndinə göndərilən keşişlər erməni ruhanilərlə yerli udinlər arasında mövcud olan ixtilaflardan öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Gürcüstan ekzarxı tərəfindən bu kəndə göndərilmiş keşiş Dmitriy Çaçikov ekzarxa yazdığı raportunda bildirirdi ki, kənddə olan ermənilər onların həmdinlərindən pravoslavlığı qəbul etmək istəyənlərə təzyiqlər edirlər. Ermənilər pravoslavlığı qəbul etmiş 18 udin ailəsini erməni qriqoryan dininə dönməyə məcbur etmiş, həmin ailələr üçün dini ayinləri erməni ruhaniləri yerinə yetirir və belə vəziyyət pravoslavlığı qəbul etmək istəyən udinlərin tərəddüd etməsinə səbəb olmuşdur. Onun sözlərinə görə yeni pravoslavlığı qəbul etmiş Vartaşen sakini, yüzbaşı İosif Yüzbaşişvili kəndin pravoslav hissəsinin ona verdiyi vəkalətə əsasən keşişə şikayət edərək bildirir ki, onlar kəndin erməni kovxaları tərəfindən təzyiqlərə məruz qalırlar, ermənilər hətta onların kilsələrini əllərindən alıblar. Pravoslav udinlər həmin kilsəyə getməsələr də əcdadlarının ibadət etdiyi bu yeri müqəddəs hesab edirlər. O xahiş edir ki, kəndin naibi və kovxası sayı 330 ailəyə çatan pravoslavlardan seçilsin. Ekzarx baş komandan Yermolovdan Vartaşen kəndinin keşişi Çaçikovun məktubunda göstərilənlərin yoxlanılması, əgər göstərilənlər təsdiqini tapardısa kilsənin udinlərə geri qaytarılması, ermənilərə pravoslavlığa keçmək istəyənlərə təzyiq etmələrinin qadağan edilməsi məqsədilə lazımi tədbirlərin görülməsini xahiş edirdi [15, s. 432].

Baş komandan Yermolov tərəfindən bu deyilənlərin yoxlanılması barədə göstəriş verilir. Aparılan yoxlama nəticəsində müəyyən olunur ki, keşiş Çaçikov öz fəaliyyətində xristian təbliğatçıları üçün müəyyən olunmuş həlim münasibətdən kənara çıxaraq xristianlığın təbliği zamanı zor və hədələrə əl atmaqla əhali arasında həyəcanlara səbəb olmuşdur. Bu barədə yerli sakinlər hələ 1822-ci ildə Nuxa komendantına şikayət etmişdilər. Bu barədə Yermolov ekzarxa yazırdı: "...Bütün bunları nəzərə alaraq Sizdən həmin keşişə müəyyən olunmuş mülayim rəftardan kənara çıxmağı qadağan etməyinizi xahiş etməyi

vəzifə borcum hesab edirəm. Çünki bizim dövlətimiz üçün bu diyarda sabitlik daha vacibdir.

Bununla bərabər sizə bildirmək istəyirəm ki, hökumət tərəfindən seçilən naib gərəkli səbəb olmadan yeni pravoslavlığı qəbul edənlərin şiltaq istəklərinə görə dəyişdirilə bilməz. Siz keşiş Çaçikova "Ruhən Allaha doğru yüksəldikcə dünyəvi şeylər barədə daha az düşünməlidir və ağılsız xalqi həyəcanlara sövq etməməlidir" deyərək onu ağla gətirsəniz özümü sizə borclu hesab edərəm [11, s. 433-434].

1814-cü ildə fəaliyyəti yenidən bərpa olunmuş Osetin Ruhani Komissiyasının qarşısında qoyulmuş vəzifələrdən biri də yerlərdə kilsələrin nəzdində məktəblərin təşkil olunması idi. Osetin Ruhani Komissiyası tərəfindən Qafqazda təşkil olunmuş 14 birsinifli kilsə məktəbindən 3-ü Şimali Azərbaycanda – Qorağan, Tasmalı və Vartaşen prixodlarında açılmışdı. Osetin Ruhani Komissiyasının nəzdindəki digər kilsə məktəblərində rus dili, Şimali Azərbaycandakı prixod məktəblərində isə gürcü dili keçilirdi. Bu fakt Gürcüstan ekzarxlığı tərəfindən Şimali Azərbaycanda həyata keçirilmiş pravoslavlaşdırma siyasətinin əsl mahiyyətinin həm də gürcüləşdirmə olduğunu deməyə əsas verir. Təsadüfi deyil ki, XIX əsrdə aparılmış siyahıyaalmalarda pravoslav udinlər zorla xristianlıq qəbul etdirilmiş ingiloylarla bərabər gürcülər kimi göstərilmişdir[9, s. 18-19].

1860-cı ildə Qafqazda Pravoslav Xristianlığının Bərpası Cəmiyyətinin yaranması ilə Vartaşen kəndindəki kilsə məktəbi bu Cəmiyyətin nəzdinə keçməklə onun vəsaiti hesabına saxlanırdı. Artıq 1878-ci ildə Vartaşen məktəbində 34 şagird oxuyurdu.Bu məktəbdə udinlərlə yanaşı, erməni, müsəlman və yəhudilər də oxuyurdu. Erməni ruhaniləri tərəfindən erməni-qriqoryan dininə etiqad edən udinlər üçün Nuxada yaşayan xüsusi müfəttişin nəzarəti ilə məktəbin açılması ilə Cəmiyyətin məktəbində oxuyan şagirdlərin sayı yavaş-yavaş azalmağa başlamışdı[8, s. 29; 46-49].

Çar Rusiyasının zamanında aparılmış müxtəlif siyahıyaalmalar əsasında udinlərin sayını müəyyən etmək çətinlik yaradır. Burada udinlərin pravoslavlığı qəbul etmiş hissəsi çox zaman gürcü, qriqoryan udinlər isə erməni kimi verilirdi. 1868-ci ilə dair məlumatda Vartaşendə 250 tüstü pravoslav, qalanı isə qriqoryan olmaqla 350 tüstü udinin yaşadığı göstərilir. Qəbələnin Nic kəndində isə hamısı qriqoryan olan 400 tüstü udin var idi[7, s. 324].

XIX əsrin sonu üçün Şimali Azərbaycanda yaşayan udinlərin sayı barədə məlumatlarda bir-birinə yaxın olmaqla müxtəlif rəqəmlər göstərilir.1897-ci il ümumrusiya siyahıyaalmasının məlumatına görə Nuxa qəzasında 3773 kişi, 3267 qadın olmaqla, cəmi 7040 nəfər udinin olduğu göstərilir[10, s. 61-62]. 25 may 1898-ci il qanununa əsasən hərbi mükəlləfiyyət daşıyan xalqların içərisində isə udinlərin sayı hər iki cinsdən olmaqla 8760 nəfər göstərilir[6, s. 14].

Mənşəcə udin olan Arutinov da tədqiqatında XIX əsrin sonu üçün udinlərin sayının 7801 nəfər olduğunu göstərir. Onun yazdığına görə udinlərin 5084 nəfəri Nicdə, 2217 nəfəri Vartaşendə yaşayırdı. Vartaşen udinlərindən 750 nəfər pravoslav qalanları qriqoryan, Nic udinləri isə hamılıqla qriqoriyan idi. 7301 nəfər udinin 3815 nəfəri kişi, 3486 nəfəri isə qadın idi [1, s. 7].

Aparılmış tədqiqata yekun vuraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, çar Rusiyasının Şimali Azərbaycandakı apardığı dini siyasətində udinlər xüsusi yer tuturdu. Çarizmin Qafqaz komandanlığı və yerlərdəki ruhani rəhbərliyin udinlərə münasibətdəki siyasəti özünün müstəmləkəçi mahiyyəti ilə seçilmişdir ki, tədqiqatdan da göründüyü kimi ermənilər bu işdə xüsusi rol oynamışdılar. Bu zaman udinlərin ən incə duyğuları ilə oynanılırdı, ermənilər tərəfindən onların dini-mədəni irsinin əllərindən alınmasına cəhdlər edilirdi. Ermənilərin bu əməlləri isə rus hakimiyyəti tərəfindən müdafiə olunmaqla bu yolla öz məqsədlərinə nail olmaq siyasəti yeridilirdi. Şəki əyalətinə köçürülmüş ermənilərin udinlərin yaratdıqları maddi-mədəni irsə olan əsassız iddiasını bəhanə gətirən rus hakimiyyəti yerli əhalinin müqəddəs hesab etdiyi, qurbanlar kəsdiyi qədim alban məbədi olan müqəddəs Faddey kilsəsini onların əllərindən almağa çalışırdı. Yerli hakimiyyət orqanları isə ermənilərin bu həyasızlıqlarına seyrçi, bəzən də qızışdırıcı və erməni meyilli mövqe tuturdular.

Ədəbiyyat

1. Арутинов А.А. Удины (материалы для антропологии Кавказа). Москва, типография С.П.Семенова, 1905. 108 стр.

2. Документ по распространению христианства в Шекинской провинции (от 29-го июля 1825 года). Центральный Исторический Архив Грузии, фонд 488, опись 1, дело 1276

3. Донесение протоиерея Иосифа Цинамзгварова митрополиту Феофилакту, от 4-го марта 1821 года, док. №540, стр. 406-407. АКАК, т. 6, часть 1-я, Тифлис, 1874.

4. Донесение протоиерея Иосифа Цинамзгварова митрополиту Феофилакту, от 16-го апреля 1821 года, док. №544, стр. 408. АКАК, т. 6, часть 1-я, Тифлис, 1874.

5. Камеральное описание жителей города Нухи и Шекинской провинции за 1824 год. Составлено капитаном Харченновым и поручиком Скоржинским. Dövlət Tarix Arxivi, fond 24, siyahı 1, iş 162.

6. Население Кавказа как источник комплектования армии. По данным десятилетия 1892-1901 гг. (составитель капитан военного штаба Андриевский) Тифлис, типография Штаба Кавказского военного округа, 1906. 108 стр.

7. Отчёт общества восстановления православного христианства на Кавказе за 1866 год. Журнал «Калужские епархиальные ведомости». 1868, 15-го июня. №11. Стр. 313-330. https://vivaldi.nlr.ru/ap000015412/view/#page=

8.ОтчётОбщества Восстановления Православного Христианства на Кавказе за 1878 год. Тифлис, типография Главного управления главноначшегогражд. Частю на Кавказе, 1888. 136 стр.

9. О действиях высочайше учрежденного общества восстановления православного христианства на Кавказе. Спб., типография императорской Академии Наук, 1862. 36 стр.

10. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., Елисаветпольская губерния.под ред. Н.А.Тройницкого, вып. 63, Тифлись, издание Цент. Стат. Комитета Министерства Внут. Дель, 1904. 183 стр.

11. Письмо ген Ермолова к экзарху Грузии, от 28-го июля 1823 года, док. №581, стр. 433-434. АКАК, т. 6, часть 1-я, Тифлис, 1874.

12. Письмо ген-л Вельяминова к митрополиту Феофилакту, от 16-го ноября 1819 года, док. №525, стр. 397. АКАК, т. 6, часть 1-я, Тифлис, 1874.

13. Письмо ген-л Вельяминова к митр. Феофилакту, от 23-го мая 1821 года, док. №599, стр. 448. АКАК, т. 6, часть 1-я, Тифлис, 1874.

14. Письмо митрополита Феофилакта ген-л Вельяминову, от 6-го февраля 1820 года, док. №528, стр. 401. АКАК, т. 6, часть 1-я, Тифлис, 1874.

15. Письмо экзарха Грузии Ионы к ген Ермолову, от 3-го мая 1823 года, док. №577, стр. 432. АКАК, т. 6, часть 1-я, Тифлис, 1874.

16 Подробная записка протоиерея Иосифа Цинамзгварова. стр. 401. АКАК, т. 6, часть 1-я, Тифлис, 1874.

17. Рапорт Нухинского коменданта, ген-м, кн. Мадатову, от 6-го мая 1821 года, док. №546, стр. 413-414. АКАК, т. 6, часть 1-я, Тифлис, 1874.

18. Центральный Исторический Архив Грузии, фонд 489, опись 1, дело 42099.